

“Kdor res ljubi svoj narod, ne bo storil ničesar, kar narodu škoduje”

V središču današnjega predavanja ne bodo toliko koroška leta dr. Gregorija Rožmana kakor njegova vloga, ki jo je imel kot ljubljanski škof, kar je ostal do smrti v Clevelandu 16. novembra 1959. Nominalno je ostal ljubljanski škof tudi po tem, ko je svojo škofijo 5. maja 1945 zapustil in se odpeljal na Koroško, od koder se ni mogel več vrniti.

Dr. Gregorij Rožman se je rodil 9. marca 1883 v Dolinčicah, v fari Šmihel pri Pliberku. V družini je bilo sedem otrok, Gregorij je bil najmlajši. Oče je bil Franc Rožman, mali kmet, mati pa Terezija, roj. Glinik. V ljudsko šolo je hodil v Šmihelu, v gimnazijo, ki jo je začel leta 1896 kot gojenec Marijanišča, pa v Celovcu. Od jeseni 1904 je študiral v celovškem bogoslovju in 4. avgusta 1907 je imel v svoji rojstni fari novo mašo. Po letu službovanja v Borovljah kot kaplan in podiplomskem študiju v Avguštineju na Dunaju (promoviral je 29. junija 1912) ter po kratkem delovanju kot prefekt malega sementišča v Celovcu je na celovškem bogoslovju od septembra 1913 naprej predaval kanonsko pravo, v letih 1914 do 1919 pa je bil profesor moralne teologije in kanonskega prava ter istočasno spiritual. Ker je senžermenska pogodba plebiscitno področje razdelila v cono A in B in je bila cona A pod jugoslovansko upravo in je s tem izgubila kontakt s Celovcem, je krški škof Adam Hefter 29. julija 1919 ustanovil poseben generalni vikariat v Dobrli vasi in Rožmana imenoval za pravnega svetovalca generalnega vikarja, prošta Matija Randla. Ko je bila 1919 v Ljubljani ustanovljena univerza, je Rožman na pred-

log cerkvenega zgodovinarja Janeza Zoreta sprejel vabilo Teološke fakultete na novo ustanovljeni univerzi v Ljubljani, da prevzame profesuro za cerkveno pravo.¹ 17. marca 1929 je bil imenovan za koadjutorja ljubljanskega škofa s pravico nasledstva. Rožman je za imenovanje zvedel na Koroškem, kjer je za velikonočne praznike pomagal v dušnem pastirstvu.² Pred škofovskim posvečenjem je 26. junija 1929 obiskal Rim in se papežu za imenovanje osebno zahvalil.³ Na duhovnih vajah (2.-10. julij) je začrtal svoj škofovski program. V svojih beležkah ga je povzel v dve točki: 1. *Crucis pondus et praemium* - Teža križa in plačilo (moje življenje) - svoje škofovsko geslo, in 2. *Duc in altum* - Odrini na globoko (moje delovanje).⁴ Posvetil ga je ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič, soposvečevalca pa sta bila lavantinski škof dr. Andrej Karlin in krški škof dr. Josip Srebrnič, zadnji zato, ker je bil celovski škof dr. Adam Hefter bolan. 1. avgusta 1930 je Rožman postal ljubljanski škof.

V svojem prvem pastirskem pismu je škof Rožman na praznik Kristusa Kralja, 26. 10. 1930, navedel, kot je poudaril zgodovinar dr. France Dolinar, temeljna izhodišča svoje škofovske službe:⁵ “*S strahom sem prevzel škofovsko palico iz rok svojega prednika. Pogum in zaupanje mi vzbuja beseda sv. Pavla: ‘Sveti Duh vas je postavil za škofa, da vodite Cerkev božjo.’ (Apd 20.28) ... K vam prihajam s težko odgovornostjo pred Bogom, da izvršim nalogo, katero mi je naložil. S svetim Pavlom moram reči: ‘Gorje mi, ako te svoje naloge ne bi izvrševal!’ Zato pa hočem oznanjati božje kraljestvo vestno*

*in vedno, ne glede na to, ali je ljudem prav ali ne, saj velja za vsakega škofa opomin, ki ga je sv. Pavel dal svojemu učencu, škofu Timoteju: 'Oznanjaj besedo, nastopaj, bodi prilično ali neprilično; prepričuj, svari, opominjaj z vsem potrpljenjem in učenjem' (2Tim 4.2)."*⁶

V nasprotju s svojim predhodnikom škofom Antonom Bonaventuro Jegličem je bil Rožman "človek govorjene besede".⁷ Bil je znan kot odličen govornik, ki je dosegel srca svojih poslušalcev oziroma sogovornikov. Svoje pridige je zelo temeljito pripravil in besedila večkrat popravljaj.⁸ Bil je v prvi vrsti dušni pastir, in ne politik ali diplomat. Zabeleženo je, da se je zelo težko odločal, očitati so mu celo, da je bil pod vplivom svoje okolice, da je bil popustljiv in mehkega srca. Splošna ocena je bila, da je to izraz njegove koroške duše. Kakor vedno pri takih posplošitvah, ki gotovo kažejo na njegov karakter, je to samo delna resnica. V načelnih vprašanjih, predvsem v vprašanjih verskega značaja, je bil jasen in odločen.

Škof Rožman si je zastavil program duhovne prenovе škofije. S tem je začel pri duhovnikih, ki naj se po njegovem mnenju ne bi politično udeleževali, ker so v prvi vrsti oznanjevalci božje besede. Prenovo svoje škofije pa je gradil predvsem tudi na mladini – podobno kot Jeglič. Bil je duhovni vodja te lovadnega in vzgojno-izobraževalnega društva Orel, s katerim je bil povezan že kot profesor na bogoslovju v Celovcu.⁹ Ko je jugoslovanska oblast konec leta 1929 Orel razpustila, ker se ni hotel vključiti v novo vsedrjavno zvezo Sokol, je Rožman vzgojo mladine gradil na Marijinih družbah, predvsem pa na Katoliški akciji. V škofijskem odboru Katoliške akcije je zastopal škofa Jegliča že kot koadjutor. Rožman je podobno kakor pred njim Jeglič videl v KA eno najmočnejših sredstev za prenovu škofije. Zavzemal se je za njeno preoblikovanje in se dogovoril z lavantinskim škofom dr. Ivanom Jožefom Tomažičem za

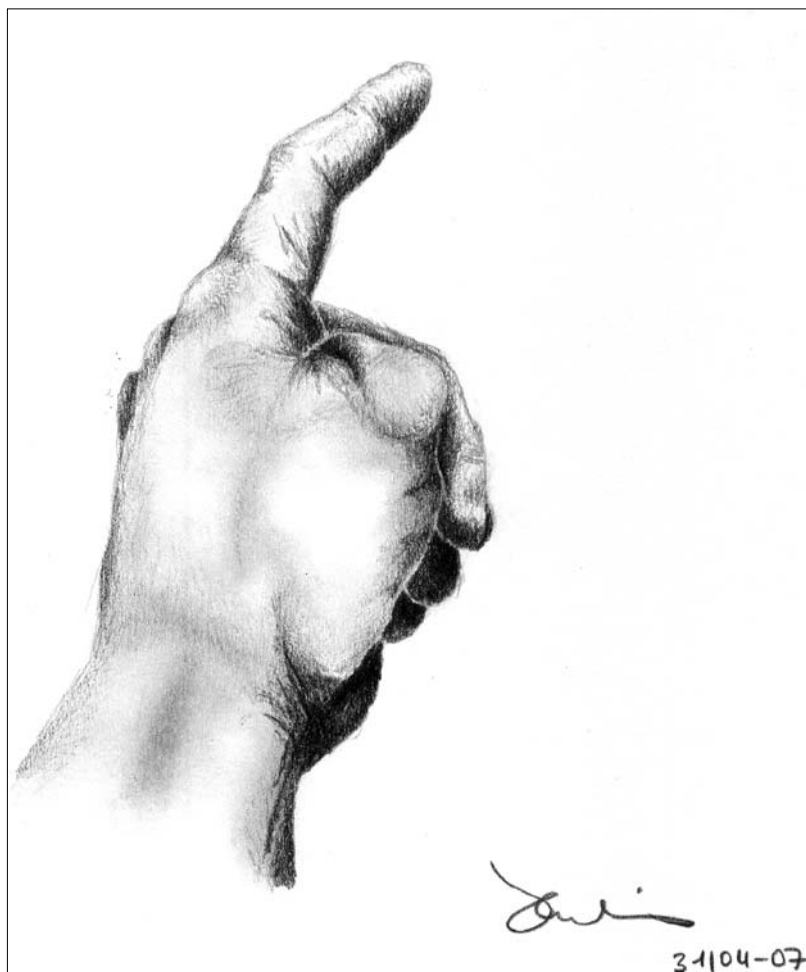
enotno organizacijo in koordinirano delovanje. Leta 1936 sta podpisala nova pravila, vendar nista uspela vzpostaviti edinosti v katoliškem taboru.¹⁰ Prišlo je predvsem do trenj med "stražarji" (Mihaelova skupina), ki so leta 1937 ustanovili na univerzi akademski klub Straža – njihov idejni vodja je bil profesor dr. Lambert Ehrlich (1879-1942) –, in "mladci", ki jih je vodil gimnazijski profesor Ernest Tomec (1885-1942).¹¹ Rožman je leta 1940 odločil, da velja organizacija okrog Tomca (Mladci Kristusa Kralja) za edino predstavnico KA, Straži pa je dal status pomožne organizacije. K neenotnosti katoliških vrst so prispevali tudi križarji (*Dom in svet, Dejanje, Zarja*). Ostro so se opredeljevali do stališč in drže Katoliške cerkve, najbolj znano je tukaj Kocbekovo *Premišljevanje o Španiji*.¹² Rožman je to premišljevanje ostro obsodil kot nasprotno nauku Cerkve. Prof. Albin Kralj govori v tem sklopu o drugi ločitvi duhov na Slovenskem.¹³ Bližajoča vojna pa je razkol v katoliškem taboru še povečala. Med vojno je šlo predvsem za opredelitev za in proti OF in NOB. Številni krščanski socialisti so v nasprotju z veliko večino slovenskega klera vstopili v OF in partizanske enote ter komunistom omogočili prevzem oblasti.

Pomembna je Rožmanova vloga pri pripravi konkordata med Svetim sedežem in Jugoslavijo (1935), ki je zaradi nasprotovanja srbske pravoslavne Cerkve propadel (1937). Po 16 letih je avgusta 1940 pripravil škofijsko sinodo v Zavodu sv. Stanislava v Št. Vidu. Tam so sprejeli dva pomembna dokumenta: *Pastoralne instrukcije za ljubljansko škofijo*, ki so zaradi vojne in povojnih razmer šle v pozabo, in *Zakonik ljubljanske škofije*, ki ga je pripravil v veliki meri Alojzij Odar in ki je v nekaterih določbah veljaven še danes.¹⁴ Rožman se je tudi zelo angažiral na socialnem in karitativnem področju, bil je član številnih društev, tudi npr. Slovenskega planinskega društva. Tako je leta 1935 blagoslovil

križ na Škrlatici, ki so ga leta 1954 vrgli čez steno Škrlatice in ki je simbol razstave "Boj proti veri in Cerkvi 1945-1961".

Kot profesor cerkvenega prava je v nedatiranem rokopisu *Cerkev in politika* podal svoje gledanje na politiko in državo, ki je pomembno za razumevanje njegovega odnosa do okupacijskih oblasti v času druge svetovne vojne oz. revolucije: "*Cerkev ima v človeški družbi nalogo, resnice krščanstva, to je verske in moralne, čuvati in učiti, navajati narode, da si uredijo vse življenje in dejanje v skladu s temi resnicami in da tako pridejo do svojega nadnaravnega cilja.*" Cerkev si sicer prisvaja

pravico soodločanja v političnih vprašanjih, vendar samo v tistih, ki se nanašajo na njeno osnovno poslanstvo. Kritičen je do političnega delovanja klera, čeprav ga ne prepoveduje, razen "*če bi iz političnega delovanja klera sledila škoda za vero in versko življenje,*" in opozarja, da Cerkev ne sme istovetiti strankarskih načel z religijo: "*Cerkev obsoja kot nemoralno vsako nasilno spremembo vladavine, vsako revolucijo. ... Cerkev je napram obliki vladavine indiferentna, nobene ne smatra za edino pravo ... Cerkev uči, da je najvišja dolžnost vsake vlade skrbeti za občno blaginjo. Ob času revolucije je najvišja dolžnost vlade in dr-*

Petra Hulicius-Mack: Ne kaži na druge, začni pri sebi

žavljanov čim prej končati kaos, zgraditi na razvalinah starega novo državo kot napravo obče blaginje ... V konfliktu dveh dolžnosti prevladuje zmerom višja, važnejša.“¹⁵ V predavanju "Cerkev in država", ki ga je imel leta 1923 na katoliškem shodu, pa je opozoril na to, da je potrebno, da Cerkev in država uredita odnose med seboj, ker "imata iste ljudi za predmet, na katerega se nanaša njuna oblast". Kot skupne interese države in Cerkve navaja zakonsko zvezo, vzgojo otrok in šolo. Toda: "Vir vsake oblasti, tudi politične, je Bog," pravi Rožman. "Suverenost države ni in ne more biti absolutna, ker zavisi od Boga, ki je v določenem ji namenu v svojem pozitivnem pravu ter v pravicah človeški osebi prirojenih postavil državni oblasti neke meje, katerih ne sme prekoračiti, ako noče zlorabiti svoje oblasti proti volji Bogu, v čigar imenu nosi meč (Rim 13. 4)." Zelo kritično je potem ocenil to, kar se je dogajalo v Kraljevini Jugoslaviji po sprejetju vidovdanske ustave: "Oznanjevanje verskih resnic je ena glavnih nalog katoliške cerkve in njena notranja zadeva. Zato moramo na podlagi svojih katoliških načel zavrniti poskus, uvesti nadzorstvo nad cerkvijo v njenem lastnem delokrogu."¹⁶

Okupacija Rožmana ni presenetila. Pričakoval jo je, se je bal in svojo okolico kar naprej svaril, naj se ne slepi, in je zato pri številnih sodobnikih veljal za pesimista. Na dan okupacije je sežgal t. i. tajni arhiv.¹⁷ Pričakoval pa je najprej nemško in ne italijansko zasedbo in njegov tajnik Lenič je bil prepričan, da bi Nemci Rožmana takoj zaprli. Ljubljano so zasedli Italijani, ozemlje ljubljanske škofije pa sta nemška in italijanska okupacija razdelili na dva dela: 134 župnij z mestom Ljubljana so zasedli Italijani, Gorenjsko in Zasavje s 142 župnijami pa Nemci. Celotni Rožmanov odnos do grozodejstev okupacijskih sil vsekakor dokazuje - v ostrem nasprotju s tem, kar so mu pozneje podtikali komunistični oblastniki -, da škof nikoli ni bil pri-

jatelj okupatorjev, posebno ne nemških. Že pred nemškim napadom na Jugoslavijo 6. aprila 1941 je od poljskih duhovnikov, ki so bežali preko Slovenije v Rim, imel natančna poročila o grozodejstvih, ki so jih počenjali Nemci na Poljskem. Spomladi 1940 je preko Rima dobil poročilo, ki ga je napisal poljski kardinal Avgust Hlond za papeža.¹⁸ Dal ga je tajno natisniti in na skrivaj razširjati predvsem med duhovniki. Iz poročila "Reichssicherheitshauptamt", ki je bilo pripravljeno za napad na Jugoslavijo, je razvidno, da so Nemci zaradi tega Rožmana uvrstili med nasprotnike - pa tudi zaradi tega, ker je Hlondu izkazal gostoljubje na VI. mednarodnem kongresu Kristusa Kralja v Ljubljani leta 1939.¹⁹ Po okupaciji so nemški krogi na Gorenjskem grozili, da bo gestapo škofa Rožmana zaprl in odstranil.²⁰ Ko je ozemlje, ki so ga zasedli Nemci, preplaval val aretacij in izseljevanja, se je Rožman takoj obrnil na Vatikan za pomoč, naj intervenira pri italijanski vladi, da se ta zavzame za zaprte duhovnike obeh škofij pri nemški vladi. To se je tudi zgodilo, vendar je bilo posredovanje neuspešno.

Trdovratno se v delu zgodovinopisja in publicistiki drži tudi zgrešena primerjava slovenskih ordinarijev, po kateri naj bi ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman sodeloval z okupatorjem, lavantinski škof dr. Ivan Tomažič pa naj bi kolaboracijo zavrnil.²¹ In to kljub temu, da sta oba, kljub različnim izhodnim točkam, zastopala enako strogo legalistično stališče v smislu Svetega pisma: "Vsak človek bodi višjim oblastem pokoren; ni je namreč oblasti, razen od Boga, in te, ki so, so od Boga postavljene. Kdor se torej ustavlja oblasti, se upira božji naredbi ..." (Rim 13,1-2), stališče, ki so ga zastopali tudi cerkveni predstojniki po vojni v odnosu do totalitarne komunistične oblasti. Kljub temu, da je bila okupacija za oba škofa vsiljeno zlo in da sta bila oba narodno zavedna Slovenca, sta vendar nosila

odgovornost za svojo škofijo, za svoje vernike. Ko so prišli italijanski okupatorji, je Rožman obiskal visokega komisarja šele, ko ga je njegova okolica k temu silila (20. 4. 1941). Grazioli je Rožmanu vrnil obisk naslednji ponedeljek²² in ga seveda izkoristil za propagando. Izjavo o lojalnosti, ki so jo zahtevali tako od škofa kakor od vidnih slovenskih politikov in gospodarstvenikov, je visoki komisariat ponaredil in jo dal v objavo, ne da bi se povezal s škofom, celo naslovnika je spremenil - naenkrat je bilo pismo namenjeno Duceju. Končno je škof v časopisu prebral izjavo, ki niti ni prišla izpod njegovega peresa niti je ni potr dil ali celo podpisal. Izvirnik in ponaredbo je takoj dal tajniku, da ju vloži v arhiv za poznejše čase. Kljub temu se v publicistiki in celo v delih nekaterih zgodovinarjev trdovratno ohranja prepričanje, da je publicirana izjava pristna.²³

Lavantinski škof je ravnal podobno, še pred Rožmanom je obiskal šefa pokrajinske uprave dr. Siegfrieda Uiberreitherja. Bil je seveda v veliko slabši situaciji, ker je imela nemška okupacijska sila povsem drugačen odnos do Cerkve kakor italijanska. Zaprla in na Hrvaško in v Srbijo je izgnala 90,83 % slovenskih duhovnikov iz lavantinske škofije in iz dela ljubljanske škofije, ki so jo zasedli Nemci. Nekaj duhovnikov je poslala v koncentracijska taborišča. Cerkveno premoženje je zasegla. Tudi škof Tomažič je okupatorju poslal izjavo, naslovil pa jo je 26. aprila 1941 neposredno na Hitlerja.

Vedno znova se poudarja, da je Rožman podpiral ustanovitev vaških straž in domobrancev, Tomažič pa da je odločno odvrčal ustanovitev domobrancev na Štajerskem. Toda Tomažič ni nasprotoval samo domobrancem, nasprotoval je prav tako OF in partizanom. Oba škofa, Rožman in Tomažič, sta stala trdno na stališču enciklike *“Divini redemptoris”* (19. 3. 1937). Škof Rožman komunizma ni odklanjal iz političnih, ampak

iz verskih razlogov. Citiram iz znanega *Pastirskega pisma o nevarnosti brezbožnega komunizma* z dne 30.II.1943: *“Nihče ne more biti istočasno katoličan in komunist. Brezbožnost in vera v Boga sta nezdržljivi kot voda in ogenj. Kdor je komunist, ni več kristjan ... Sodelovanje z brezbožnim komunizmom brez greha ni mogoče.”*²⁴ V pismu duhovnikom ljubljanske škofije 20. 8. 1943 je napisal: *“Brezbožni komunizem je v bistvu zlo - moralno zlo -, sodelovanje z njim ... v katerikoli reči je prav tako zlo, torej moralno prepovedano ... V osvobodilni fronti imajo komunisti, kakor sami trdijo in kakor je razvidno iz njihovih publikacij, vodilno vlogo. Kdor torej podpira osvobodilno fronto, podpira komunizem ... Ker je osvobodilna fronta dejansko v rokah komunizma in njegova nosilka med našim narodom, zato je vsako prostovoljno sodelovanje z osvobodilno fronto bodisi z gmotnim ali moralnim podpiranjem bodisi s prikrivanjem in simpatiziranjem kot sodelovanje z moralnim zlom pod grehom ... prepovedano.”*²⁵

Po sklepu Vrhovnega plenuma OF, ki je 16. 9. 1941 z revolucionarnim aktom prevzel oblast na Slovenskem in monopoliziral upor, so lahko vsakogar, ki je deloval zunaj OF, pa četudi proti okupatorju, imenovali za izdajalca. Ubijali so na cestah in domovih narodno zavedne Slovence - in ne okupatorjev. Škof Rožman tega ni mogel - in ni smel odobravati. Pri tem pa moramo poudariti, da se škof v prvih mesecih po ustanovitvi OF, ki so jo imeli v oblasti komunisti, ni oglasil. Šele, ko je na cesti izbruhn timer odkrito nasilje in so morali umreti številni, tudi narodno zelo zavedni Slovenci, pogosto umorjeni kot domnevni izdajalci, je ta dejanja obsodil. *“Danes čujem govoriti tudi sicer resne ljudi, da umor ni več zločin, ampak junaško dejanje, ko so dandanes nekatere naravne vrednote politične narave višje kot verske, nadnaravne. Proti temu mnenju stoji božje razodetje: Umor je in ostane vnebovpjioč greh, ki božjo pravično*

Petra Hulicius-Mack: Nekdo Zvoni

kazen izziva, pa naj gre za letnih 20.000 umorov nerojenih človeških bitij med slovenskim narodom, ali za uboj sočloveka brez obtožbe in brez obsodbe - umor na lastno pest, iz političnih, socialnih ali nacionalnih razlogov ali iz osebne maščevalnosti. Nespremenljivo veljavna resnica je: Edini Bog je gospodar nad človeškim življenjem. ... Bog je z neizbrisljivimi črkami zapisal: Ne ubijaj! Ne kradi! za vse čase in za vse ljudi.²⁶ In 14. novembra 1943: "Brezbožni komunizem je pogнал ljudstvo v pogin, ene v smrt, druge v revščino. Iz teh grobov življenje več ne bo vzkliklo: ne iz tistih, ki jih je roka komunistov direktno odprla, ne iz onih, ki jih je indirektno izkopala. Da, tudi oni grobovi tam v drugem kotu - koliko jih je - so delo komunistične OF, zaradi njenega za narod pogubnega nastopanja so se bili odprli in vzeli vase toliko močnih mladih življenj, koliko idealnih, najboljših ljudi našega naroda je v grobovih širne naše zemlje, ljudi, ki bi jih narod v sedanjosti in bodočnosti bridko potreboval,

a ne bo jih več. ... Ljudje slovenski, streznite se vendar že, streznite se vendar že, streznite se vsi v tej skrajni stiski, v kateri je narod na tem, da pogine."²⁷

Kasneje, v odgovoru na obtožnico, je Rožman 30. septembra 1946 pisal: "Domnevno sodelovanje (kolaboracija) je obstajalo v odkritem ideološkem odporu duhovnikov zoper brezbožni komunizem. Na podlagi odločnega nasprotja brezbožnega komunizma do krščanstva, ki izhaja iz bistva komunizma, ne more imeti noben katoliški duhovnik nobenega drugega stališča. V tem pa ne obstoji nobeno politično ali kakršno koli sodelovanje z okupatorjem."²⁸

Vedno nova se tudi poudarja, da Rožman nikoli ni obsodil okupatorja, kar ne ustreza resnici. Škof je dvakrat protestiral proti okupatorju. Dne 24. 10. 1941 je v pastirskem pismu duhovnikom in gostom jasno obsodil nemško nasilje nad slovenskim prebivalstvom,²⁹ da je bilo iz 148 župnij izgnanih 193 dušnih pastirjev, iz 14 samostanov in drugih

cerkvenih ustanov pa številni redovniki in redovnice, tako da je moralo 200.000 ljudi živeti brez duhovne oskrbe in brez zakramentov ter da je Cerkev na Gorenjskem izgubila vse materialno premoženje, Zavod sv. Stanislava pa je zasedel gestapo. *“V toku 14 stoletij naše ljudstvo ... ni doživelo ničesar hujšega. In kaj zlega bo sledilo. Nikjer na svetu nimamo opore. Le Bog je naša opora, vanj polagamo svoje upe ... Domine deus, ad te sunt oculi nostri, ne pereamus!”* In: *“V obstoječih razmerah moramo na vernike z vsemi močmi vplivati, da se drže reda in discipline, da ne store ničesar, kar bi oblastnike prisililo, da nastopajo strožje in ostreje, kar bi le oteževalo življenje, ki je itak težko dovolj. Podvigi raznih osvobodilnih gibanj nerazsodnih ljudi v sedanjih razmerah narodu ne koristijo nič, pač pa mu hudo škodujejo. Kdor res ljubi svoj narod, ne bo storil ničesar, kar narodu dejansko škoduje. Naša duhovniška dolžnost je, da po svojih močeh narodu prihranimo večje zlo.”*³⁰

Prav tako nihče ne omeni formalne pritožbe zaradi nedopustnega ravnanja Italijanov. Dne 26. septembra 1942 je škof obiskal visokega komisarja in obsodil nasilje italijanske uprave zasedenega ozemlja v memorandumu, ki ima dvajset točk. Med drugim je zahteval, da Italijani iz zaporov in internacije izpustijo vse, ki niso zakonito zadržani. Skliceval se je na pravičnost in zakonitost v duhu rimskega prava in veljavnost predvojnih zakonov. Visoki komisar je bil, tako piše Rožman, *“ves divji, da si upa kdo fašistični oblasti delati očitke, ki po njegovem naziranju niso utemeljeni, in je odkrito dejal, da bi zastopnike političnih strank dal takoj zapreti, če bi si drznili stopiti osebno predenj s tako vlogo.”*³¹ Rožman je premišljeval tudi o tem, da bi javno s prižnice obsodil italijanskega okupatorja, o tem se je posvetoval s papežem maja 1942 ob obisku v Rimu in papež mu je odsvetoval, češ da bo interniran sam nekje v notranjosti Italije, v škofiji pa ne bo nikogar več,

ki bi lahko branil ljudi.³² Znašel se je pred dilemo. Naj propade z odkrito besedo in držo mučenca ter se sprijazni z internacijo v Italiji? Slovenci bi izgubili svojega škofa in s tem edino zatočišče, ki so ga sploh še imeli. Ali pa naj sprejme očitek kolaboracije, naveže stike in na tak način pomaga v mnogih posameznih primerih? Neprestano je tudi informiral Sveti sedež in prosil za posredovanja. Tako piše v svojem zagovoru: *“Pošiljal sem od časa do časa na Apostolski sedež obvezna poročila o verskem in cerkvenem stanju dieceze Ljubljana, ki je bila zasedena po dveh različnih okupatorjih, od katerih je bil nemški posebno nepravičen in je divje potekal, pregnal je vse duhovnike, zasegel vse premoženje, prepovedal rabo domačega jezika v cerkvi itd. Vsaki novi krivici, vsaki novi nevarnosti, vsakem umoru ali zapiranju sem poročal najvišjim cerkvenim oblastem, da bi se lahko po svoji presoji pritožile na merodajnih mestih.”*³³

Delovanja škofa Rožmana med okupacijo sploh ne moremo razumeti, če ne upoštevamo razlogov za njegove stike z okupacijskimi silami. Ti razlogi gotovo niso temeljili le na dejstvu, da katoliški moralni nauk anarhijo v primerjavi s krivično vladavino šteje za večje zlo. Rožman si je prizadeval, da bi narodu pomagal, da bi s čim manjšimi izgubami prebrodil vojno. Globoko je bil prepričan, da bodo zavezniki zmagali in da bo nemški poraz odločen drugje, in ne v Sloveniji. Zato je menil, da nasilen upor ljudstva ni prava pot. Izzval bi samo nepotrebne žrtve. Hotel je, da slovenski narod - in to v polni zvesti, da ga Nemci in Italijani želijo uničiti - s čim manj žrtvami premosti vojno. Prav tako prepričan pa je bil tudi, da je komunizem še večje zlo kot nacizem in fašizem. Trdil je, da bosta fašizem in nacizem premagana, komunizem pa bo, če bo prišel na oblast, ostal dolgo. Zgodovina mu je dala prav.

Rožmanovi stiki z okupatorjem bi bili torej problematični, če ne bi upoštevali, kaj je

storil za ljudi, ki jih je okupator zapiral, interniral, izseljeval ali pa na kak drug način preganjal.

Kako težko se je Rožman odločil, da je šel k okupatorjem in z njimi govoril, kako malo ga je z njimi povezovalo in kako zelo ga je pri tem mučila vest, je kasneje opisal njegov tajnik Stanislav Lenič, ko je podal Rožmanove pomisleke: *“Morda bi bilo res najboljše, da bi pretrgal vsake zveze z Italijani. Velikokrat na to mislim, da bi javno nastopil v stolnici in obsodil vse njihove krivice. Pa spet pomislim na potoke solz, ki jih matere in žene pri meni prelijejo, ko me prosijo za intervencijo, in ne morem. Če enkrat pretrgam, potem bo vsaka intervencija zastoj.”*³⁴

Škofova beseda je vsaj na začetku italijanske okupacije nekaj zalegla, kmalu pa so Italijani spoznali, da se je zavzemal za vsakogar, ne glede na njegovo politično prepričanje. Papeža je obveščal o nemških in italijanskih grozodejstvih in prosil za pomoč. Sicer še ne poznamo natančnega števila ljudi, za katere je škof interveniral, dostopnih pa je čedalje več dokumentov; pred kratkim smo odkrili celo dokumente, ki jih je dala škofija na razpolago branilcu po službeni dolžnosti Alojzu Vrtačniku in ki na razpravi proti škofu niso bili predloženi. To so koncepti pisem intervencij - tudi svetemu očetu -, zahvalna pisma, seznam 1004 imen, ki ga je zabeležil škofov tajnik, za katere je Rožman kar na vlogi svojcev pripisal svojo intervencijo v času med 21. 9. 1942 in 22. 2. 1943 itn. Če preštujemo vse intervencije, ki so nam danes znane, pri tem pa seveda ne moremo upoštevati osebnih obiskov pri italijanskih oblasteh, ki niso zabeleženi, ugotovimo, da je interveniral za najmanj 1318 ljudi, za nekatere večkrat. Če večkratne prošnje odštejemo, potem je interveniral za najmanj 1210 po imenu navedenih posameznikov oziroma družin. Pri tem smo za družine upoštevali samo tri člane, čeprav so bile družine takrat večje. K tej številki mo-

ramo prišteti še intervencije za različne skupine: deportirane v Srbijo, na Hrvaško in v Nemčijo, begunce, Primorce, pravoslavne Srbe, Jude, talce, prebivalce različnih vasi, zapornike, na smrt obsojene, tako za pomilostitev slovenskih obtožencev na Tržaškem procesu in 27 obsojenih v Preserskem procesu marca 1942, internirance (predvsem tudi na Rabu), duhovnike (več kot 350), oficirje, otroke (1700). Torej moramo gornji številki dodati še nekaj tisoč oseb. Za nekatere skupine je znano število oseb, teh je skupaj 2495, za večino skupin pa žal ne. To se pravi, da moramo k omenjenemu številu prišteti še najmanj nekaj sto ljudi. Mnogokrat, predvsem na začetku italijanske okupacije, je bil uspešen. Ohranjeno je npr. sporočilo Gastona Gambarre, komandanta XI. armadnega zbora, škofu Rožmanu 26. 4. 1943, da je bilo po Rožmanovi intervenciji izpuščenih 122 internirancev. Delno je uspel tudi, ko je posredoval za internirane slovenske in hrvaške otroke. Uspešen je bil še, ko je italijanske oblasti prosil, naj nudijo zatočišče beguncem, ki so zbežali na italijansko zasedeno območje. Neuspešno se je zavzel za komunista Toneta Tomšiča - tudi preko papeža. Organiziral je kurirsko službo za Srbijo, ki je izseljenim prinesla vsaj nekaj denarja, prehrane in obleke. Pošiljal je duhovnike v taborišča, naskrivaj tudi na nemško zasedeno področje, ker so bili ljudje tam brez dušne oskrbe. Ustanovil je Škofijsko dobrodelno pisarno in tudi sam skrbel za begunce itn. Ker so Nemci imeli povsem drug odnos do Cerkve, je bil med nemško okupacijo manj uspešen, čeprav je tudi interveniral, tako za pleterskega priorja p. Edgarja in druge.³⁵

Rožman hkrati ni nikoli organiziral vaških straž ali domobranstva. Vaške straže so nastale spontano zaradi dvojnega nasilja: italijanskega in partizanskega. Tragično je, da so bile prisiljene vzeti orožje z rok okupatorja. Spomenica, ki je bila že večkrat citirana v

publicistiki in s katero tudi predsednik Zveze borcev neprestano operira, je bila produkt seje 12. 9. 1942, na kateri so bili navzoči predstavniki slovenskih predvojnih legalnih strank in kulturnih institucij. Sestanek je sklical škof, ker so mu Italijani grozili, da bodo požgali še več vasi in prebivalstvo izselili, oziroma če citiram poročilo VOS-a: "*Roatta je grozil, da bodo izselili 60.000 Slovencev, Robotti pa, da bodo pobili 300.000. Škof je bil na to zelo poparjen.*" Odgovor na te grožnje je bil potreben, da se odvrne neposredna nevarnost. Kako se je ta odgovor natančno glasil, ni znano, ker je ohranjen samo nemški prevod spomenice in komentar generala Robottija. Tudi ne vemo, kdo vse je sodeloval pri pisanju tega odgovora. Nemški prevod navaja izjave o domačih policijskih četah, kar je zelo verjetno, ker so na seji o tem govorili (razvidno iz pričevanj prisotnih). Seveda mednarodno pravo dopušča domače policijske enote. O vsem tem sva s kolegom Francetom Dolinarjem v knjigi, v časopisnih člankih in drugih prispevkih kar nekajkrat pisala.

Škofu Rožmanu so očitali, da se je udeležil prisege slovenskih domobrancev. Imel je 20. aprila 1944 ob pol devetih zjutraj mašo za domobrance na stadionu - in to ob odsotnosti nemških vojakov in oficirjev. Šele po končani maši so prikorakale nemške enote. Nemški general SS Erwin Rösener je prišel na stadion po maši šele ob 9.21. To lahko razberemo tudi iz članka v časopisu *Slovenec*. Škof je bil sicer povabljen k častnim gostom na tribuni stadiona, kar pa je odklonil. S kaplanom sta ostala na stadionu samo toliko časa, da je bila pospravljena mašna obleka z drugim priborom, nato sta stadion zapustila. Pri drugi prisegi ni bil, opravičil se je zaradi bolečin v vratu, se je pa pojavil pri mimohodu domobrancev pred uršulinsko cerkvijo. Ta škofova odločitev, ki jo je gotovo sprejel, da svojih vernikov ne bi pustil na cedilu, je porazno delovala na

emigracijo in zaveznike. Kazenskopravno pa ni bila pomembna.³⁶

Iz dokumentov, ki so nam na razpolago - spisa, ki ga je njegov tajnik in poznejši ljubljanski pomožni škof dr. Stanislav Lenič pod prisilo napisal v zaporu, iz zaslišanj med procesom, npr. Milka Vizjaka, namestnika komandanta Slovenskega domobranstva, pa tudi iz Rožmanovega zagovora, ki ga je napisal po procesu itn. -, je razvidno, da se je pred omenjeno prisego posvetoval s poveljstvom DMB, tudi s pristojnim vojaškim kuratom dr. Ignacijem Lenčkom. Po lastni izjavi je tudi besedilo prisege natančno prebral. Prepričati se je hotel, da slovenski domobranci ne bodo zaprisegli Hitlerju. Poleg tega pa je vedel, da so bili oficirji vezani na prisego kralju Petru.

Škof Rožman je zapustil Slovenijo 5. maja 1945. O tem, ali je pobegnil ali so ga za mejo z zvijačo zvalili tisti, ki jih je skrbela njegova usoda, je bilo veliko polemike. Dokumenti iz Nadškofijskega arhiva v Ljubljani in Škofijskega arhiva v Celovcu kažejo, da je sledil vabilu celovškega škofijskega kanclerja (pismo je do demarkacijske meje prinesel jezuitski pater Gottfried Heinzl), da naj pride zaradi zadev gorenjskega dela ljubljanske škofije v Celovec. Seveda je bil to samo izgovor, škofija ga je na pobudo žihpoljskega dekana Krista Koširja začasno povabila v Celovec zaradi varnosti, dokler se ne bi razmere v Ljubljani normalizirale. Pred odhodom je sklical konzistorij v stolnem župnišču, potrdil seznam generalnih vikarjev oziroma na mesto umrlih imenoval stolnega dekana Kimovca (7. aprila 1941)³⁷ in se okrog pete ure v spremstvu kanonika dr. Janeza Kraljiča, sestre Lize, študenta Franca Gabra in voznika Nandeta Babnika z avtom odpeljal v Celovec.

Ker Celovec ni bil varen, je Rožman nekaj časa živel v Anrasu na Tirolskem. Jugoslovanska vlada je pri "Allied Force Headquarters" (16. 6. in 7. 7. 1945) v Italiji zahtevala

predajo "izdajalcev" oz. "kolaboracionistov", ki so bili navedeni v priloženih seznamih. V seznamu pod št. 75 je naveden tudi škof Rožman. Avgusta so Angleži zahtevali, da se naseli v Celovcu, najprej je bil pri jezuitih, potem pa je sledil vabilu knezoškofa Andrea-Rohracherja in se naselil v škofiji. Enkrat na teden se je moral javiti na zavezniški policiji. Ker je obstajala nevarnost, da Angleži škofa Rožmana izročijo jugoslovanskim komunističnim oblastem, je tudi Sveti sedež večkrat interveniral pri zaveznikih, tudi pri Angležih, tako npr. februarja 1946, da se lah-

ko nastani v starem benediktinskem samostanu v Pragli, potem pa po procesu ponovno septembra 1946, naj škofu dovolijo, da se umakne v Švico ali Nemčijo. Sicer je jeseni 1947 britanski zastopnik pri Svetem Sedežu John Somes Lock sporočil msgr. Tardiniju, da Angleži jugoslovanskih škofov - dr. Rožmana in sarajevskega škofa Ivana Šarića - ne bodo predali, vendar so se pogajanja med Vatikanom, Angleži in Američani zavlekla, zato so prijatelji 11. novembra 1947 s pomočjo ameriškega vojaškega kurata škofa prepeljali iz Celovca v Salzburg, ki je ležal v ameriški

Petra Hulicius-Mack: Gospod, tukaj sem

zasedbeni con in nato 4. 3. 1948 v Švico. V Švici se je škof Rožman sicer dobro počutil in je rad priskočil duhovnikom na pomoč pri dušnem pastirstvu, imel pa je tudi več predavanj o komunizmu. Na nuncijsvo opozorilo, da jugoslovanska vlada od Švice zahteva, naj Rožmanu odreče gostoljubje, je škof Rožman zaprosil ameriški konzulat v Zürichu za vizo in 1. julija 1948 z letalom odpotoval v Združene države Amerike.³⁸ Naselil se je pri msgr. Johanu Omanu v župniji sv. Lovrenca v Clevelandu.

Od vsega začetka je želel potovati v Rim, da poroča papežu o stanju svoje škofije, vendar za to ni dobil dovoljenja. V Celovcu je škof Rožman napisal daljše poročilo papežu o svojem odhodu iz škofije, o stanju slovenskih beguncev v Avstriji in njihovih potrebah, o položaju v domovini in o "vzrokih" za poraz v boju proti komunizmu. Obenem je Sveto stolico obvestil, da se kot "škof nikakor ne morem vrniti na svoj škofijski sedež, ker bi bil v svoji službi do nemogočnosti oviran. - Zato izročam mojo škofovsko službo v roke Vaše Svetosti, da more Vaša Svetost z ljubljanskim škofijskim sedežem v dobrobit duš prosto razpolagati."³⁹ Papež njegovega odstopa ni sprejel.

Škof Rožman je bil "potujoči misijonar". Do svoje smrti je po različnih krajih imel kar 28 misijonov ter številne tridnevnice, duhovne vaje in druge pobožnosti. Izjemno veliko je pisal v različne slovenske časopise v tujini.⁴⁰ Trikrat je obiskal Slovence v Argentini (1949, 1952, 1957), pa še Slovence v Čilu, Ekvadorju in v Kanadi. Tudi Zahodno Evropo je obiskal trikrat. Prvič leta 1950 ob razglasitvi dogme o Marijinem vnebovzetju (od Fatime je želel znamenje). Takrat je hotel k papežu na osebno avdienco, da izroči poročilo o stanju slovenskih beguncev po svetu, vendar je iz državnega tajništva prejel telefonski odgovor, da ga sveti oče "zaradi prezaaposlenosti in utrujenosti ne more sprejeti".⁴¹

Srečal ga je kratko le pri splošni avdienci 28. oktobra 1950, pri kateri mu je izročil nemški prevod življenjepisa Lojzeta Grozdeta, ki ga je napisal dr. Anton Strle.⁴²

Po slovesni zadušnici, ki jo je v clevelandski stolnici vodil tamkajšnji pomožni škof John J. Krol, in pogrebnih slovesnostih, ki jih je vodil nekdanji apostolski nuncij v Beogradu, nadškof Joseph Patrick Hurley, so 21. novembra Rožmanovo truplo prepeljali v Leumont in ga 23. novembra 1959 položili k počitku na tamkajšnje samostansko pokopališče. Doma niso bile dovoljene niti najmanjše cerkvene svečanosti.

Škof Rožman je v Celovcu napisal neke vrste duhovno oporoko (9. 11. 1945), ki jo je izročil nekdanjemu osebnemu tajniku in vozniku Nandetu Babniku: "*Ko sem silno težko sprejel crucis pondus ob posvečenju, in tistih slavnostnih urah je bila moja duša zavita v vihar temnih slutenj - odtod moje škofovsko geslo - tedaj sem se Bogu dal na razpolago za vse žrtve, ki mi jih namerava naložiti, edino to sem ga prosil: naj kraljestvo božje v dušah in v zunanjem svetu med verniki škofije ne trpi zaradi moje nesposobnosti in nevrednosti nobene škode. Tedaj sem Bogu daroval tudi sledeče: naj umrjem v zaničevanju in pozabljenju, naj bo moj grob neznan, naj me zgodovina še tako črno in temno slika in naj ostane tak spomin na me v zgodovini ali pa naj moje ime čisto izgine, da se nikjer in nikdar ne omenja več - samo da bi kraljestvo božje raslo, se utrjevalo v dušah, samo da bi čim več duš se zveličalo, samo da bi božja čast rasla in se večala.*"⁴³

Namesto sklepa naj končam z besedami, ki jih je škof napisal 30. septembra 1946 v Celovcu:

"Končno odkrito izpričujem, da sem videl v brezbožnem komunizmu, popolnoma v smislu enciklike 'Divini Redemptoris' največjo nevarnost za krščanstvo in za krščansko življenje mojega naroda, nevarnost za časno in večno srečo, kakor doslej v tisočtri-

stoletni zgodovini naroda ni nikdar poprej obstajala. Zato sem smatral za svojo nadpastirsko dolžnost, da vernike o resnosti te nevarnosti poučim, jih po poglobitvi verskega življenja in dejanskem navajanju k vrednemu in pogostnemu prejemanju presvete Evharistije, po ponovnem in skupnem obhajanju ljudskih pobožnosti prvih petkov in prvih sobot, posvetitvi brezmadežnemu Srcu Marijinemu, po petmesečni intenzivni pripravi in organiziranju Katoliške akcije - duhovno utrdim za grozečo težko versko in zvestobno preizkušnjo v vedno bolj verjetno prihajajoči komunistični revoluciji. To svojo dolžnost sem vršil kljub nevarnosti, da se je od komunistične strani marsikatero moje delo napačno tolmačilo kot sodelovanje z okupatorjem.

Če sedaj pred Bogom vse prav premislim, morem priti samo do enega in edinega zaključka: Tudi v drugo bi vse to več ali manj enako storil. To je moj 'zločin' zaradi katerega sem bil obsojen ..."44

1. Več o Rožmanu kot profesorju: Metod Benedik, "Gregorij Rožman - profesor prava", *Rožmanov simpozij v Rimu*, Mohorjeva založba: Celje, 2001, str. 23-37.
2. Jakob Kolarič, Škof Rožman, I., Mohorjeva založba: Celovec 1967, 141-146.
3. Jakob Kolarič, Škof Rožman, II., Mohorjeva založba: Celovec 1970, 126.
4. Podrobnosti Jakob Kolarič, Škof Rožman, I., 1967, 257-260. Njegov grb: Vejica rožnega grma s tremi zlatimi vrtnicami na modrem polju. NŠAL, ŠAL Škofje, Rožman, fasc. 1.
5. France Martin Dolinar, *Ljubljanski škofje*, Družina: Ljubljana 2007, str. 403-404.
6. *Ljubljanski škofijski list*, št. 9/1930, str. 129-134.
7. France Dolinar v: Tamara Griesser-Pečar in France M. Dolinar, *Rožmanov proces*, Družina: Ljubljana 1996, str. 201.
8. Več o pridigah: Marija Čipić Rehar, "Pridige in pastirska pisma škofa Rožmana v vojnem času", *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, Družina: Ljubljana 2009, str. 123-260.
9. Anton Jamnik, "Rožman - duhovni vodja Orlov", *Rožmanov simpozij v Rimu*, Mohorjeva: Celje 2001, 39-49.

10. Pravila iz leta 1936, v: LŠL, 8-9/1936, 109-115. Ker je bila tudi Katoliška akcija izrazito stanovsko urejena, so v naslednjih letih pravila dobile še posamezne stanovske skupine.
11. Anka Vidovič Miklavčič, "Rožman in stražarji", *Rožmanov simpozij v Rimu*, str. 159-172.
12. Edvard Kocbek, "Premišljevanje o Španiji", v: *Dom in svet* 50 (1937/38), str. 90-105. Rožman je napisal o tem sledeče: "Edvarda Kocbeka članek 'Premišljevanje o Španiji', ki je objavljen v Domu in svetu 1937 str. 90-105, je po vsebini in obliki zmožen vzbuditi v čitateljih krivične sodbe o katoliški cerkvi in mržnjo do nje. Stavke: 'Vse herezije in odpadki so bili navadno očita dejanja, duhovno junaštvo prepričanih ljudi, ki se po svoji vesti odločajo za večjo in boljše resnico, je, kakor je zapisan, popolnoma zmoten in nasprotuje stališču in nauku katoliške cerkve.' LŠL 1937, str. 113 sl.
13. Albin Kralj, "Rožman in križarji", *Rožmanov simpozij v Rimu*, str. 165.
14. Več o tem: Borut Košir, "Rožmanova sinoda iz leta 1940", *Rožmanov simpozij v Rimu*, str. 97-116.
15. ŠAL, ŠAL, Škofje, Rožman, Cerkev in politika, fasc. 2; Metod Benedik, "Gregorij Rožman - profesor prava", str. 35-37.
16. Gregorij Rožman, "Cerkev in država", *Peti katoliški shod v Ljubljani 1923*, Ljubljana 1924, str. 253-258; citirano po France M. Dolinar, "Gregorij Rožman (1883-1959)", *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, str. 22-23.
17. Griesser-Pečar, *Lenič*, str. 146.
18. V slovenščino ga je prevedel prelat Franc Lukman. Po vsej verjetnosti je prav to poročilo pozneje Hlond izdal v knjižni obliki v Londonu pod naslovom *The Persecution of the Catholic Church in German occupied Poland* [Preganjane katoliške Cerkve v nemškookupirani Poljski]. I. Montanar, *Il vescovo lavantino Ivan Jožef Tomažič (1876-1949). Tra il declino dell'impero austro-ungarico e l'avvento del comunismo in Jugoslavia*, v: Chiesa e storia 5, Rim 2007, 410-411. Rožman je dal ta prevod tiskati kot rokopis in ga je razdeljeval med duhovščino, ker ga slovensko časopisje ni smelo objaviti. Glej tudi: T. Griesser-Pečar, *Slowenische katholische Kirche 1941-1960*, v: Die katholische Kirche in Mitteleuropa nach 1945 bis zur Gegenwart, Wien 2006, str. 485.
19. Tamara Griesser-Pečar, *Stanislav Lenič. Življenjepis v zaporu*, Celovec-Ljubljana-Dunaj 1997, 73 (= Lenič); Reichssicherheitshauptamt, Jugoslawien, 12 e. Ohranjen je nemški naslov te knjige, ki pa je bila gotovo pisana v poljščini: *Die deutschen Greuelthaten in Polen*.
20. NŠAL, Zapuščina msgr. Jagodic; Jera Vodušek Starič, "Dosje" *Mačkovšek*, Viri 7, Ljubljana 1994, str. 23.
21. Rashid, Zlatka. *Škof, ki je trpel s svojim ljudstvom* (intervju s škofom dr. Vekoslavom Grmcičem). V:

- Večer*, 1.10.1994; Hribar, Tine. *Odpustimo neopustljivo*. V: Dnevnik, 24.6.2006. Pleterski, Janko. *Cerkev in država v okupirani Jugoslaviji 1941-1945*. V: Država in Cerkev. Ljubljana: SAZU, 2002, str. 195-199.
22. *Škofjski list*, št. 4-6, 31. 7. 1941. *Gl tudi* Slovenec, 22. 4. 1941.
 23. Npr. *Narodnoosvobodilni boj v slovenskem narodnem spominu*. Slovenski zbornik za leto 2007, GO ZZB NOB Slovenije: Ljubljana 2007, e. Janez Stanovnik et al., str. 351-352. Avtorji zbornika trdijo namreč, da je izjava avtentična zato, ker škof fašistom po objavi ni ugovarjal, kar je nedvomno bagateliziranje fašizma.
 24. "Pastirsko pismo ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana za advent 1943", *Škofjski list*, 30. 11. 1943.
 25. *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, str. 222-223.
 26. Adventna pridiga za leto 1941, *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, str. 187.
 27. *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, str. 224-225.
- Gre za govor škofa Rožmana 14. 11. 1943 na spominski žalni slovesnosti za žrtvami komunističnega nasilja na grobu bana Marka Natlačna.
28. Škofa Rožmana odgovor, (prevod Jože Jagodič), *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, str. 381.
 29. Pismo, ki ga je napisal, je bilo namenjeno duhovnikom in gostom, torej tistim duhovnikom, ki so pribežali v ljubljansko škofijo. Naslov dokumenta je: "Gregorij po božji milosti in apostolskega sedeža oblasti škof ljubljanski, vsem svojim duhovnikom in dragim gostom v ljubljanski škofiji, pozdrav in blagoslov! 24. 10. 1941".
 30. Pismo duhovnikom in gostom v ljubljanski škofiji, 24. 10. 1941, *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, str. 183.
 31. Griesser-Pečar, Dolinar, *Rožmanov proces*, str. 60-70, 236-244.
 32. Griesser-Pečar, Dolinar, *Rožmanov proces*, str. 44-46, 156.
 33. "Bemerkungen zum Prozess des Militärgerichtshofes in Ljubljana gegen den Bischof von Ljubljana Dr. Gregorij Rožman", *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, str. 357.
 34. Griesser-Pečar, Dolinar, *Rožmanov proces*, str. 57.
 35. Več o tem: Tamara Griesser-Pečar, "Rožmanova posredovanja pri okupatorju", *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, Družina: Ljubljana 2009, str. 19-36; Tamara Griesser-Pečar, Blaž Otrin, "Časovni pregled intervencij ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana", prav tam, str. 64-121.
 36. O tem več v knjigi Griesser-Pečar, Dolinar, *Rožmanov proces*, str. 131-139 in 289-292.
 37. France M. Dolinar, "Imenovanje in posvečenje Antona Vovka za ljubljanskega škofa", *Vovkov simpozij v Rimu*, Mohorjeva: Celje 2005, str. 61.
 38. Griesser-Pečar, Dolinar, *Rožmanov proces*, str. 174-182; Jakob Kolarič, Škof Rožman, III./1977, str. 508-519.
 39. Jakob Kolarič, Škof Rožman, III./1977, citat str. 448, vsebina Rožmanovega pisma str. 439-449.
 40. Jakob Kolarič, Škof Rožman, III./1977, str. 544-549.
 41. Jakob Kolarič, Škof Rožman, II./1970, str. 143-144. O delovanju škofa Rožmana po vojni glej: Jurij Rode, "Rožmanova povojna leta", *Rožmanov simpozij v Rimu*, str. 329-341.
 42. Jakob Kolarič, Škof Rožman, III./1977, str. 489.
 43. Jakob Kolarič, Škof Rožman, III./1977, str. 148-152; Studia Slovenica, Arhiv Nandeta Babnika.
 44. Škofa Rožmana odgovor (prevod iz nemščine Jože Jagodic), *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, str. 382-283.